

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

Mgr lic. Adam Trochimowicz OFM Cap. *Judaizm i Żydzi w twórczości Wasilija Rozanowa (1856-1919). Studium teologiczne*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. Marka Kity, prof. UPJP2. Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Kraków 2022, ss. 283 (Komputeropis).

Chrześcijaństwo na przestrzeni wieków zmagają się z różnymi rodzajami zagrożeń, zarówno o charakterze dogmatycznym, jak i społeczno-politycznym. Od okresu Oświecenia zauważalne są istotne przemiany społeczne, które przyczyniły się do zaistnienia wielkiego kryzysu zarówno w sferze instytucjonalnej Kościoła, jak i w sferze szeroko rozumianej duchowości. W chrześcijaństwie zachodnim czas przełomu rozpoczął się od Reformacji, a za jego apogeum można uznać rewolucję francuską, w wyniku której naukę oraz kulturę zdominowało racjonalistyczno-naturalistyczne pojmowanie człowieka, które powiązane jest z coraz to większym dystansem do Boga i budowaniem porządku społecznego w oparciu o założenia ateistyczne. Filozoficzne nurty idealistyczne, racjonalistyczne, utilitarne, hedonistyczne i materialistyczne stały się podstawą do rozumienia człowieka w oderwaniu od Boga oraz tworzenia struktur społecznych w oderwaniu od założeń etyki i moralności chrześcijańskiej. W chrześcijaństwie wschodnim kryzys rozpoczął się od upadku cesarstwa bizantyńskiego w 1453 roku, w wyniku czego rozpoczął się na tamtym terenie kilkunastoletni okres tzw. „turkokracji” oraz od reform cara Piotra I Wielkiego, który wprowadził wiele reform istotnych dla państwa rosyjskiego, a także przyczynił się do kryzysu prawosławia na terenie Imperium Rosyjskiego. Dla prawosławia w Rosji szczególnie miażdżące okazało się wprowadzone przez cara Piotra podporządkowanie Cerkwi państwu. W 1721 roku w miejsce (wakującego od 1700 roku) patriarchatu moskiewskiego car wprowadził całkowicie zależny od państwa Świętobliwy Synod Rządzący oraz wydał *Regulamin duchowny*, w którym zostało szczegółowo określone miejsce i sposób funkcjonowania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w strukturach państwa Rosyjskiego. Z ramienia cara funkcję kontrolną nad Synodem biskupów, sprawował oberprokurator (zazwyczaj wojskowy urzędnik). Prawie dwa wieki „niewoli babilońskiej” (George Florovsky) Cerkwi prawosławnej, w czasie których nie był wybierany patriarcha, a biskupi byli zależni od władz państwowych nieuchronnie przyczyniły się do upadku życia religijnego wiernych w Rosji. Proces upadku prawosławia na tym terenie został

dodatkowo zintensyfikowany przez przejmowanie przez elitę intelektualistów prądów filozoficznych z Niemiec (idealizm, materializm, socjalizm), Francji (racjonalizm, naturalizm) czy Anglii (empiryzm). W drugiej połowie XIX wieku rozpoczął się czas istotnych zmian. Carat stopniowo tracił na znaczeniu, a technika i nauki empiryczne nabierały rozpędu. Na terenie Rosji prężnie działali socjaliści i rewolucjoniści, którzy głosili ideę stworzenia na Ziemi pozbawionego Boga raj. Socjalizm był w całkowitej opozycji do chrześcijaństwa. Bazował bowiem na ateistycznej antropologii oraz utopijnej wizji relacji społeczno-gospodarczych.

Powyżej wymienione prądy filozoficzne miały istotne znaczenie na przemiany społeczno-kulturowo-religijne w drugiej połowie XIX wieku i z tego też względu należy mieć je w pamięci w trakcie namysłu nad twórczością teologiczną Wasillija Wasiliewicza Rozanowa, jednego najwybitniejszych rosyjskich myślicieli religijnych. Jego bogaty dorobek pisarski został jedynie w małym stopniu przełożony na język polski. Dotychczasowe opracowania twórczości literacko-teologicznej Rozanowa powstały głównie w kręgach slawistów. Dobrze zatem się stało, że polski kapucyn mgr lic. Adam Trochimowicz podjął się oceny wybranych zagadnień z jego twórczości.

I. Ocena merytoryczna rozprawy

Autor rozprawy zdecydował się na dokonanie analizy poglądów kontrowersyjnego myśliciela religijnego, który żył „w trudnych, bo rewolucyjnych czasach”, zmagającego się z „wieloma egzystencjalnymi ‘przeklętymi problemami’, dotyczącymi Boga, własnej wspólnoty religijnej (z którą częściowo się tylko solidaryzował)” (s. 3). Spośród wielu zagadnień, jakimi się w swej intelektualnej twórczości Rozanow się zajmował, mgr lic. Adam Trochimowicz OFM Cap. skupił się na ukazaniu jego fascynacji „Izraelem, Żydami i judaizmem” (s. 4). Już we *Wstępie* Doktorant konstatuje, że „Szczególnie trudno scharakteryzować poglądy Rozanowa na temat judaizmu i Żydów. Motywy żydowskie fascynowały pisarza i niewątpliwie inspirowały jego twórczość, niemniej implikacja ta nie została jeszcze dostatecznie wyświetlona, czego przejawem są ambiwalentne opinie badaczy” (s. 6). Autor jako cel rozprawy postawił sobie zadanie polegające na „rzetelnym i źródłowym opracowaniu motywów żydowskich w twórczości Rozanowa” (s. 10). Miał przy tym świadomość, że „w osobie Rozanowa mamy do czynienia z myślicielem wyjątkowym, wymagającym ogromnej uwagi w analizie i powściągliwości w wyciąganiu wniosków” (s. 11). Zastrzegł też, że „owa badawcza przezorność wydaje się szczególnie uzasadniona w momencie przedstawiania żydowskich i judaistycznych motywów występujących w

utworach tego pisarza” (s. 11). Jako problem badawczy rozprawy można potraktować sprecyzowane zamierzenie Autora, a mianowicie, że „praca ta miałaby nie tylko zaprezentować poglądy Rozanowa na temat Żydów i judaizmu z wyakcentowaniem owej sfery religijnej (‘hermeneutyki Biblii’ – o czym pisał Spasowski), ale także umożliwić polskiemu czytelnikowi przebywanie z jak największym spektrum tekstów tego myśliciela poświęconych wątkom żydowskim, aby ich odbiorca mógł krytycznie odnosić się do różnych opracowań” (s. 12). Realizacja tego zamierzenia wymagała od mgr. lic. Adama Trochimowicza OFM Cap. uwzględnienia faktu swoistej „niejednoznaczności” Rozanowa, polegającej na równoczesnym czerpaniu z chrześcijaństwa oraz z judaizmu (por. s. 12). Z teologicznego punktu widzenia należy bowiem wziąć pod uwagę, że „ten myśliciel nigdy nie poszedł drogą wskazaną przez Mojżesza, nie poszedł także za Jezusem” (s. 12). Przedmiotem badań były „poglądy Rozanowa dotyczące judaizmu i Żydów wyrażone w jego tekstach opublikowanych w trzydziestotomowej serii *Dzieł zebranych Walilija Wasiljewicza Rozanowa*” (s. 13). Zadanie to było utrudnione, gdyż tematyka żydowska w twórczości rosyjskiego myśliciela była podejmowana zarówno w ramach „refleksji o charakterze społecznym, politycznym, bądź literackim”, jak i w „kontekście refleksji [teologicznej] nad chrześcijańską tożsamością” (s. 13). W ramach podjętych badań Doktorant skupił się na „zaprezentowaniu czynników wpływających na formowanie się i ewolucję poglądów Rozanowa w kwestii żydowskiego” (s. 13) co wymagało odniesienia się do poszczególnych tekstów, w których poruszał on badaną tematykę oraz ukazania ich znaczenia na tle całej jego twórczości (por. s. 13). Ukazanie Rozanowa „jako myśliciela religijnego, któremu bliska była tradycja prawosławna jak i żydowska” (s. 13), wymagało znalezienia odpowiedzi na szereg pytań związanych z judaizmem (por. s. 14). Mając świadomość, że biografia autora niekoniecznie musi wpływać na jego twórczość, Doktorant wyjaśnia powołując się na wybrane opracowania, które argumentują, że w przypadku Rozanowa fakty z jego życia „nie tylko kształtowały jego dorobek intelektualny”, ale również „stanowiły komentarz czy nawet swego rodzaju apologię życiowych pomyłek i błędów” (s. 14) pomocnych w uchwyceniu istotnych momentów życia, które inspirowały jego żydowskie poglądy (por. s. 14). Zastosowanie metody genetycznej, zdaniem mgr. lic. Adama Trochimowicza OFM Cap umożliwiło odkrycie, w jaki sposób poglądy te ewoluowały (s. 14). Doktorant starał się dociec „czy mimo tej postulowanej zmienności poglądów pisarza można zauważyć jakąś ideę przewodnią, niezmienną w czasie, a także jakie motywy żydowskie odgrywały szczególną rolę w kolejnych etapach jego życia jak i w całej jego twórczości?” (s. 15). Aby ukazać

„złożoność i specyfikę badanego problemu” (s. 16) Autor rozprawy chciał „uchwycić te źródłowe doświadczenia w życiu i świadomości Rozanowa, które przyczyniły się do sympatii bądź antypatii wobec Żydów” (s. 16-17).

Warto zauważyć, że we *Wstępie* mgr lic. Adam Trochimowicz OFM Cap omówił najważniejsze opracowania myśli Rozanowa, które bezpośrednio odnoszą się do problematyki podjętej w rozprawie (A. Sliwaczjew, *Psychologia judofilstwa. W.W. Rozanow*; J. Kurganow, H. Mondry, *Wasylij Rozanow i Żydzi*; I. Fijałkowska-Janiak, *Wasilij Rozanow i Żydzi*; T.P. Terlikowski, *Wasył Rozanow – między filojudaizmem a antysemityzmem*).

Praca doktorska mgr lic. Adama Trochimowicza OFM Cap składa się ze *Wstępu* (s. 3-17), trzynastu części [rozdziałów?] (s. 18-270), części zatytułowanej *W ramach zakończenia* (s. 271-272), *Bibliografii* (s. 273-278) oraz *Indeksu* (s. 279-283). Spis treści świadczy o tym, że poszczególne zagadnienia analizowane w rozprawie zostały ułożone w porządku chronologicznym, odnoszącym się do kolejnych etapów życia Rozanowa. Niestety, w żadnej z trzynastu części pracy nie ma wprowadzenia w analizowaną tematykę oraz podsumowania. Jednakże, wskazane byłyby one z metodologicznego punktu widzenia. Zamiast podsumowań w formie wniosków wynikających z przeprowadzonych analiz, Autor rozprawy zdecydował się na inne rozwiązanie. W 13 części pracy, zatytułowanej *Próba syntezy* przedstawił główne osiągnięcia z pierwszych dwunastu części rozprawy.

We *Wstępie* jest wprowadzenie w problematykę rozprawy, refleksja wybranych autorów nad osobowością i twórczością piśmienniczą Rozanowa, przedstawienie dotychczasowego stanu badań w odniesieniu do problematyki żydowskiej w jego ujęciu (zarówno przez zagranicznych, jak i polskich), ukazanie założeń i uwarunkowań metodologicznych (w tym metod: biograficznej i genetycznej), wskazanie celu głównego i celów pobocznych oraz jedynie tytułów poszczególnych części/rozdziałów, bez choćby bardzo syntetycznego odniesienia się do ich treści.

W następujących po *Wstępie* dwunastu częściach/rozdziałach pracy zostały omówione zagadnienia istotne dla realizacji celu głównego i celów pobocznych pracy, a w części 13 syntetycznie zostały przedstawione istotne wnioski, stanowiące owoc podejmowanych analiz.

W części 1. Autor skupił się na przedstawieniu istotnych wydarzeń z dzieciństwa oraz młodości Rozanowa, a także początków jego twórczości, w której nie pojawiają się jeszcze motywy żydowskie.

Część 2. została opatrzona literackim tytułem „Perypetie małżeńskie i chrześcijańska perspektywa”. Została w niej opisana relacja Rozanowa z Apolinarią Susłową, z którą wszedł w związek małżeński. Doktorant odniósł się w niej również do początków zainteresowania swego autora problematyką żydowską, ukazując specyfikę życia społecznego Żydów i ich kultury w porównaniu ze społecznościami aryjskimi. Interesująco została przeanalizowana tematyka „trwałości wybrania narodu żydowskiego” (s. 32) przez Boga, z którego wynikają dla mentalności żydowskiej: „psychologiczny ekskluzywizm” oraz „obojętność wobec innych stworzeń” (s. 32). Cennym wnioskiem Doktoranta jest stwierdzenie, że „To chrześcijaństwo dokonało syntezy aryjskiej i semickiej genialności” (s. 38). Ta część pracy kończy się informacjami na temat nieformalnego, choć trwałego związku (bigamicznego) Rozanowa z Warwarą Butiaginą, w ramach którego odnalazł on usensownienie celowości swego życia.

Część 3. pracy dotyczy ewolucji poglądów Rozanowa w końcu XIX i na początku XX wieku, która uwarunkowana była lekturą dzieł Fiodora Dostojewskiego, korespondencją z Konstatinem Leontjewem oraz polemiką z Włodzimierzem Sołowjowem i Lwem Tołstojem. W części tej został opisany „przełom w myśleniu pisarza” (s. 54), który spowodował jego odejście z Cerkwi prawosławnej oraz długotrwały proces oddalania się od chrześcijaństwa i Jezusa, chociaż nie od Boga (por. s. 55). Negacja Jezusa, wynikająca z powątpiewania „w dobroć Tego, który na krzyżu oddał życie, aby zbawić ludzkość” (s. 56) nie spowodowała bowiem, że Rozanow stał się ateistą. Według Doktoranta „Nie sposób zrozumieć tej późniejszej judofilskiej i jednocześnie antykościelnej czy antychrześcijańskiej twórczości Rozanowa nie biorąc pod uwagę faktu, że tak pokochał on swoją żonę i rodzinę, i ten dobry świat, stworzony przez dobrego Boga, z całą jego prozą” (s. 56).

W części 4. zostały ukazane główne antyżydowskie poglądy Rozanowa. Stała praca w redakcji „Nowoje Wriemia”, „jednej z najbardziej poczytnych gazet carskiej Rosji” (s. 59), dała jemu nowe możliwości w zakresie rozwoju twórczego. W ciągu osiemnastu lat pracy w tej redakcji opublikował imponującą liczbę 1660 tekstów, z których pewna część dotyczyła Żydów i judaizmu. Warto zauważyć, że artykuły publikowane w „Nowoje Wriemia” jedynie w sposób fragmentaryczny, popularyzatorski i funkcjonalny odnosiły się do „kwestii żydowskiej” (por. s. 64). W części tej Autor przedstawił zasadnicze wątki wybranych artykułów Rozanowa dotyczących Żydów i ich roli w Rosji, podkreślając że na początku XX wieku „kwestię żydowską” ukazywał „przez pryzmat napiętych relacji

społeczno-politycznych, mocno przy tym podszytych nieufnością względem Żydów” (s. 72).

Część 5., zatytułowana „Odkrywanie judaizmu” dotyczy transformacji światopoglądowej Rozanowa, która dokonała się w wyniku jego lektury rękopisu pt. *Autobiografia prawosławnego Żyda z komentarzem Bukieta, czyli wybranych talmudycznych opowieści, anegdot i legend, a także innych ważnych ksiąg żydowskich. Dzieło Siemiona Illicza Cejchensztejna* (por. s. 73). W wyniku tej lektury Rozanow opublikował serię artykułów dotyczących problematyki rodziny, małżeństwa, cielesności i seksualności w relacji do ówczesnej kultury, religijności oraz uwarunkowań społecznych. Analiza tych problemów zaowocowała poszukiwaniem „nowej antropologii” (s. 86), w ramach której podkreślał on rolę cielesności, płciowości i seksualności człowieka, bazując na „starotestamentalnych historiach poligamicznych rodzin” (s. 87). Według Doktoranta „Wraz z odkryciem judaizmu otworzyły się przed myślicielem nowe horyzonty, dzięki czemu mógł teraz kontestować nauczanie nowotestamentalne nie stając się przy tym ateistą” (s. 88).

W części 6. pracy została przeanalizowana idea Rozanowa, której istotą był jego projekt neochrześcijaństwa inspirowanego judaizmem, w ramach którego ten rosyjski myśliciel „szukał równowagi między ciałem i duchem i niczym prorok głosił społeczności prawosławnej, że wieczność zależy od terażniejszości, że im piękniejsza terażniejszość, tym piękniejsza będzie także przyszłość, a im bardziej jesteśmy wpatrzeni w niebo, tym mniej dostrzegamy otaczających nas ludzi (między innymi Żydów)” (s. 97). W ramach tego projektu nowej wizji chrześcijaństwa Rozanow szczególnie podkreślał znaczenie życia terażniejszego we wszystkich jego przejawach (cielesnością, seksualnością, małżeństwem, rodziną, jedzeniem, pracą, pieniędzmi, itp.) (por. s. 96). Ze starotestamentalnego judaizmu czerpał zarówno pomysły, jak i argumenty na rzecz koncentracji przez chrześcijan „codziennymi i rodzinnymi sprawami” (s. 96).

W 7. części rozprawy została przedstawiona „perspektywa judofilska”. Korzystając z dialektyczno-manipulacyjnej manieri w posługiwaniu się tekstami Pisma Świętego rosyjski myśliciel badał powody, dla których Żydzi nie byli w stanie uznać w Jezusie oczekiwanego Mesjasza (por. s. 105). Zastanawiająca jest interpretacja tekstów biblijnych w odniesieniu do obrazu Boga. Według Rozanowa w Starym Testamencie jest ukazany „Bóg surowy, groźny, mściwy, ale ostatecznie dobry, czuły i miłosierny”, natomiast w Nowym Testamencie pełnym pięknych przypowieści, obrazów i czułych snów, ostatecznie jest ukazany „Bóg twardy, brutalny, krwawy i bez miłosierdzia” (s. 107). Doktorant w części

tej skupia się również na przedstawieniu poglądów rosyjskiego myśliciela na temat intymnej/cielesnej relacji Narodu Wybranego z Bogiem, zwłaszcza podkreślając znaczenie Szabatu i obrzezania. Zapewne nadmierna koncentracja na żydowskim pojmowaniu cielesności i seksualności spowodowała to, że „Rozanow zaczął występować przeciwko Chrystusowi, który w jego rozumieniu – nie tylko gardził cielesnością, ale także kulturował ból i śmierć” (s. 130).

Fascynacja rosyjskiego myśliciela judaizmem nabrała szczególnej dynamiki na początku XX wieku. W 1906 roku zaczął nawoływać do tworzenia „nowej świadomości religijnej”, której formowanie musiało być poprzedzone wybudzeniem prawosławnych chrześcijan z ich ‘dogmatycznego snu’” (s. 132). Tematyka ta stanowi część 8. Rozprawy – „Judaizm antychrześcijański”. W tym okresie swego życia Rozanow nie usiłował już reformować chrześcijaństwa, lecz metodycznie i konsekwentnie go oskarżał i negował, co wyrażało się podważaniem prawdziwości nauczania Ojców Kościoła oraz jego dogmatów (por. s. 133). Posługując się wątkami żydowskim w sposób funkcjonalny rosyjski myśliciel negował nie tylko Bóstwo, ale i człowieczeństwo Jezusa. W jego Osobie nie dostrzegał „widocznych znaków mesjańskiej działalności” (s. 141).

Na różne sposoby Rozanow wyrażał również swój krytyczny stosunek do hierarchii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (por. 157). Po 1907 roku zauważalna jest istotna zmiana w poglądach Rozanowa na temat judaizmu i Żydów. Tej dojrzałej już (z punktu widzenia Doktoranta) refleksji dotyczy 9. część rozprawy. Być może na pogłębiony sposób postrzegania kwestii żydowskiej miało spotkanie z tzw. Żydami mesjańskimi, czyli przedstawicielami Narodu wybranego uznających w Jezusie Chrystusie oczekiwanego Mesjasza (por. s. 166). Według rosyjskiego myśliciela Izrael jest ciągle wezwany do realizowania szczególnej misji wobec świata: „Izrael przywraca utraconą świętość nie tyle drogą anihilacji grzechu, ale afirmując fizyczność, płodność i każde istnienie, także to materialne, będące przejawem Stwórcy. Stąd w judaizmie bardziej podkreśla się walkę z nieczystością niż z grzechem” (s. 174). Krytykując chrześcijańskie pojęcie świętości ze względu na to, że jest ono „mocno zracjonalizowane i uwarunkowane kategoriami moralnymi czy użytecznymi”, Rozanow „przypisywał świętości znaczenie zmysłowe” (s. 175), co jest typowe dla duchowości semickiej. W jego tekstach pojawia się teza o antynomiczności chrześcijaństwa i judaizmu. Pierwsze z nich ukierunkowane jest w stronę nieba, a drugie w stronę ziemi (por. s. 177). Złożone kwestie relacji pomiędzy chrześcijanami i Żydami ukazywał w swoich analizach konwersji Żydów na prawosławie. Ze względu na to, że chrześcijaństwo w swej istocie cechuje się misyjnością, to według

Rozanowa zawsze „będzie dążyło nie tyle do pokojowego współistnienia, ale do zniszczenia judaizmu, pragnąc ochrzcić jego wyznawców” (s. 182), stąd też jest to „religia dwulicowa” (s. 182). A jeśli tak, to „W dialogu z Żydami chrześcijanie jawią swoje ‘jasne’ oblicze i skrywają ‘ciemne’, czyli zainteresowanie własnym liczebnym wzrostem” (s. 182). Godne głębszego zainteresowania są poglądy Rozanowa na temat roli i znaczenia Talmudu dla społeczności żydowskiej. Szkoda, że Doktorant przedstawił je w tak bardzo skrótowy sposób.

Część 10. pracy stanowi sprawozdanie z procesu Żyda – Menachema Mendla Bejlisa, oskarżonego o dokonanie mordu rytualnego na trzynastoletnim chłopcu, jak również refleksja nad antysemityzmem w Imperium Rosyjskim w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku. Panująca wówczas atmosfera społeczna wpłynęła zapewne na przekonanie Rozanowa o narastającym „żydowskim zagrożeniu” (s. 191). Studiując Stary Testament i żydowskie księgi Autor dostrzegł u Żydów „ową predylekcję do składania ofiar krwawych” (s. 194) i w tej perspektywie przeanalizował ryt obrzezania, połączony z wywołaniem krwotoku. W jednym ze swoich artykułów postulował też, aby Żydzi zaprzestali rytualnego uboju zwierząt, gdyż jest to „religijny fetysz” (s. 196). Według niego judaizm nigdy nie był religią, lecz zaledwie „materialnym obrzędkiem”, „materialną tradycją” czy „kapłaństwem rzeczy” (s. 198). W odniesieniu do takiego rozumienia judaizmu stała się dla niego oczywista krytyka judaizmu przez Jezusa, który zakwestionował ten „materializm i związany z nim kult ofiarny” (s. 198). W tym duchu ocenił pozytywnie postawę Jezusa Chrystusa, który odrzucił tradycję żydowską. Uniewinniającą Bejlisa decyzję sądu Rozanow przyjął z rozgoryczeniem i domagał się dalszego postępowania, gdyż jego zdaniem „to mógł być mord rytualny” (s. 201). W kolejnych tekstach „sugerował istnienie w społeczności żydowskiej pewnego rodzaju atawistycznego stosunku do krwi” (s. 202). Doktorat podsumowując tę część swoich rozważań stoi na stanowisku, że „nie można tej twórczości rosyjskiego pisarza oscylującej wokół ‘sprawy Bejlisa’ za klasyczną, antysemityczną publicystykę” (s. 202). Z punktu widzenia recenzenta, teza ta jednak nie została w rozprawie wystarczająco dowiedziona.

Część 11. pracy doktorskiej mgr lic. Adama Trochimowicza OFM Cap. dotyczy konsekwencji, z jakimi musiał się zmierzyć Rozanow, po opublikowaniu w czasie trwania kijowskiego procesu Bejlisa szeregu antysemitycznych tekstów o wydźwięku kontrowersyjnym i niejednoznacznym (por. s. 204). Najbardziej dla niego bolesnym było zapewne wykluczenie z Petersburskiego Towarzystwa Religijno-Filozoficznego w 1914 roku. Nie zraziło go to do wyjaśnienia swego stanowiska w „sprawie Bejlisa”.

Konsekwentnie bowiem uważał, że „Kwestię ofiarniczego mordowania chrześcijańskich chłopców przez głowy światowego żydostwa można odtąd uznać za rozstrzygniętą pozytywnie z taką samą totalnością, precyzją i pewnością, z jaką udowadnia się twierdzenia geometryczne” (s. 211). Interesująca jest koncepcja trzech uwolnień Europy, którą rosyjski myśliciel przedstawił w tekście pt. *Judejczycy i Żydzi*. Pierwsze dwa uwolnienia Europy już się dokonały, a mianowicie „wyzwolenie od bezgranicznego autorytetu papieża” oraz „od misternej jezuickiej sieci”. Zdaniem Rozanowa powinno jeszcze nastąpić uwolnienie się od Żydów – „od semityzacji europejskiego ducha, europejskiej literatury, całego europejskiego składu życia, całej tak zwanej <<europejskiej kultury>>” (s. 214). Zarzucił również Żydom aspołeczność, antykulturowość i anty-historyczność (por. s. 214) oraz to, że „odrzućli uniwersalistyczne nauczanie Jezusa, który odkrywał przed nimi królestwo ducha i duchowość, i pozostali przy drobiazgowym Prawie, małostkowych rytuałach, cielesności, formach i formalizmie” (s. 215). Będąc mentalnie ograniczeni w swym nacjonalizmie Żydzi „krzyżują nie tylko Boga”, ale również „krzyżują człowieka” (s. 215).

Ostatnia (12.) część rozprawy została zaopatrzona niejednoznacznym tytułem „Przedśmiertne (nie)pojednanie z Żydami. Po wyprowadzaniu się w 1917 roku z Petersburga, Rozanow wraz z częścią rodziny przeniósł się do podmoskiewskiego Sergijew Posad, miasteczka gdzie znajdowała się słynna Ławra Troicko-Siergiejewska. Tam też pojednał się z Chrystusem i Cerkwią (por. s. 221). W swym ostatnim dziele pt. *Apokalipsa naszych czasów* (w całości wydana dopiero w 2000 roku) starał się ukazać „ciągłość misji starotestamentalnego Izraela i misji Jezusa, którego proegzystencjalna działalność przyniosła światu ostateczne zwycięstwo nad cierpieniem i śmiercią” (s. 223). Na dwa lata przed śmiercią rosyjski myśliciel przewartościował swoje dotychczasowe poglądy, a zwłaszcza te, które wyrażał w latach 1910-1917, „odrzucając perspektywę słowianofilską, czemu towarzyszyła także zmiana nastawienia wobec Żydów” (s. 224). Warto zauważyć, że za rozpad Rosji nie winił on „radykałnych literatów, ani bezbożnych inteligentów czy nawet fanatycznych rewolucjonistów, ale prawosławną Cerkiew, chrześcijaństwo i w końcu samego Jezusa Chrystusa, którego nauczanie [...] doprowadziło do apoteozy ascetyzmu, demonizowania świata ziemskiego i w końcu do odrzucenia radości życia, tworząc w ludziach olbrzymią próżnię, która wysysała wszystko: monarchię, klasy, owoce pracy i bogactwo” (s. 224-225). Czy faktycznie można się zgodzić z poglądem Rozanowa, że „antychrześcijańska rewolucja była przeto skutkiem samego chrześcijaństwa”? W pewnym sensie o tym, że rosyjski pisarz był w stanie

intelektualnej i egzystencjalnej aporii, świadczy jego „antynomiczne zestawienie Żydów (utożsamianych z życiem i kultem płodności) i chrześcijan (utożsamianych z cierpieniem, krzyżem, bezpłodną dziewiczością i *de facto* nihilizmem” (s. 225). W postrzeganiu Chrystusa przez Rozanowa zauważalne są wpływy gnostyckie. Chociaż nie negował Boskiego pochodzenia Chrystusa, to jednak traktował Go jako „ciemne oblicze” Boga Starego Testamentu, apoteozującego ducha i demonizującego ciało, małżeństwo, rodzinę i płodność/seksualność (por. s. 226). W ostatnim okresie życia, gdy doświadczył pomocy finansowej od Żydów, zmienił również swój pogląd na temat ich aktywnego udziału w czasie rewolucji październikowej, który miał polegać na jeszcze większym zdeprawowaniu Rosji. Czołobitnie przyznał, że „Żydzi w rzeczywistości odnoszą się do Rosjan z szacunkiem, wzruszającą miłością, ze zgoła niezrozumiałą dla Europejczyków predylekcją” (s. 230). Ponadto, wyraził on przekonanie, iż „Rozwijający się w Rosji socjalizm był swoistą próbą poszukiwania prawdziwych relacji społecznych, imitacją domostroju czy kahału” (S. 233). W konsekwencji też przyznał, że „żydowski sposób tworzenia relacji (małżeńskich, domowych i społecznych) stanowi największy skarb ludzkości (cymes), dzięki którym może odrodzić się zdegenerowana Rosja” (s. 233-234). Zalecał również swoim czytelnikom, aby „przerwali fatalny krąg nienawiści i pojednali się z Żydami, dzięki czemu narody świata będą szczęśliwsze” (s. 235). Pragnąc, aby chrześcijaństwo było „religią życia”, zalecał chrześcijanom, aby mieli/zyskali mentalność żydowską, zwłaszcza w odniesieniu do akceptacji i zrodzenia poczętych dzieci (por. s. 237).

W 13. części recenzowanej rozprawy doktorskiej zostały przedstawione wszystkie najważniejsze owoce analityczno-syntetycznego wysiłku jej Autora. Rozpoczyna się ona od przedstawiania najważniejszych przesłanek metodologicznych, a mianowicie: niejednoznaczności, intuytywności i ontologiczności tekstów Rozanowa. W pełni należy się zgodzić z tezą mgr. lic. Adama Trochimowicza OFM Cap., że opis judaizmu dokonany przez tego rosyjskiego myśliciela „był bardziej przejawem autorskiej imaginacji, aniżeli faktycznych czy historycznych przejawów życia oraz wiary przedstawicieli narodu wybranego” (s. 243). Następnie Doktorant przedstawia siedem głównych wniosków o charakterze ogólnym, w których zbiera najważniejsze odkrycia swej pracy. Na podstawie swoich analiz twórczości Rozanowa twierdzi, że był on myślicielem religijnym (a nie teologiem), który problematyką żydowską zajmował się w latach 1898-1918. Jego refleksja na temat judaizmu i Żydów miała zazwyczaj odniesienie do chrześcijaństwa. Charakterystyczne dla niego było uwzględnianie optyki rasowej, narodowościowej i nacjonalistycznej, a także uwarunkowań biologicznych. W ramach narodu żydowskiego

wyróżniał dwie główne grupy: wierzących w Boga, do których odnosił się z życzliwością oraz tych, którzy zdradzili Jahwe i porzucili tradycyjną religijność (i wobec nich żywił uczucie antypatii). Świadomość rosyjskiego myśliciela była zdeterminowana przez alternatywę: albo aryjski Zachód albo semicki Wschód (który zwłaszcza w latach 1901-1911 idealizował). Powyższe wnioski Doktoranta należy uznać za w pełni zasadne. Wydaje się, że należałoby dokładniej przeanalizować postulaty Rozanowa dotyczące czerpania z judaizmu idei, które mogłyby być pomocne w „udoskonalaniu prawosławnej wiary” (s. 252). W jakim stopniu ten rosyjski myśliciel tworzył „nową świadomość religijną” (s. 251) chrześcijaństwa (a dokładniej prawosławia), czerpiąc ze Starego Testamentu i Talmudu? Dlaczego to właśnie odwoływanie się do tradycji judaistycznej miałoby być pomocne w „uduchowieniu” wiary chrześcijańskiej? Należy Doktoranta pochwalić również za sformułowanie szczegółowych, teologicznych wniosków dotyczących wybrania Izraela, odrzucenia Jezusa przez naród wybrany, trwania Izraela poza Kościołem, roli narodu żydowskiego w dziejach świata, relacji Kościoła do Żydów oraz celów narodu żydowskiego w odniesieniu do świata. Zastanawiające jest przekonanie Rozanowa, że „Izrael jako jedyny naród zachował pierwotne rozumienie miłości zintegrowanej z płodnością i świętością”. Z chrześcijańskiego punktu widzenia trudno się zgodzić z tą tezą, zwłaszcza jeśli na serio potraktuje się fakt, że to chrześcijaństwo jest religią miłości (por. „Patrzcie jak oni się miłują!”). Ponadto, Autor rozprawy we wnioskach końcowych odniósł się również do roli i trwałości obrzezania, sensu i znaczenia Szabatu oraz roli Talmudu w kształtowaniu tożsamości żydowskiej.

W części rozprawy pt. *W ramach zakończenia...*, Doktorant wskazał jedynie na trzy zagadnienia, których przebadanie mogłoby być pomocne w dialogu chrześcijańsko żydowskim, a mianowicie społeczno-polityczna analiza geniuszu Żydów, relacja Żydów do Boga w opozycji do chrześcijańskiej „wiary dogmatycznej” oraz traktowanie przez Żydów seksualności w odniesieniu do duchowości, „teologii ciała” i „teologii małżeństwa”.

II. Ocena formalna rozprawy

Rozprawa doktorska mgr. lic. Adama Trochimowicza OFM Cap. jest interesującym studium analityczno-syntetycznym. W odniesieniu do struktury tego dzieła należy postawić zarzut, że nie zostało ono napisane zgodnie z zasadami metodologii pracy naukowej odnoszącej się do tego rodzaju prac naukowych. Podział analizowanego

materiału dokonany przez Doktoranta jest typowy dla prac literackich, a nie dla rozpraw doktorskich. Wyjaśnienie przedstawione przez Autora we *Wstępie* jest mało przekonujące. Chociaż Doktorant zastrzega, iż „Szczegółowej koncentracji wymagać będzie opracowanie struktury pracy, gdyż trudno ująć nietypowy życiorys i twórczość Rozanowa w logiczne i przejrzyste ramy” (s. 16) i z tego względu „Stosownym wydaje się przeplatanie wątków biograficznych z tematycznymi, co wprawdzie może nieco burzyć klasyczność ogólnej struktury pracy, aczkolwiek takie ustępstwo wydaje się zrozumiałą koniecznością dla uniknięcia manipulowania twórczością tego pisarza” (s. 17) to recenzent, po dokładnym przeanalizowaniu treści rozprawy nie uważa przytoczonych powyżej argumentów za zasadne. Każdą z dwunastu części/rozdziałów pracy można bowiem podzielić na mniejsze części składowe, dzięki czemu poszczególne zagadnienia analizowane w pracy zostaną precyzyjnie dookreślone i wyeksponowane. Oczywiście, w celu klarownego przedstawienia problematyki rozprawy wskazane jest zachowanie porządku chronologicznego, odnoszącego się do poszczególnych etapów życia Rozanowa. Pozostaje otwarte pytanie, dlaczego Promotor nie przekonał Doktoranta co do zasadności wyodrębnienia w pracy struktury wielopoziomowej. Wszak rozprawa doktorska, w założeniu, nie ma być filozoficzno-literackim esejem, lecz uporządkowanym strukturalnie dziełem naukowym. Pod względem strukturalnym, w obecnej formie, rozprawa doktorska mgr. lic. Adama Trochimowicza OFM Cap. nie spełnia nawet wymogów przewidzianych dla prac magisterskich. Niemniej jednak należy przyznać, że tok wywodów w rozprawie cechuje się rzeczowym i precyzyjnym sposobem formułowania myśli, w czym było pomocne skorzystanie z dwóch metod pracy naukowej, a mianowicie: biograficznej i metodycznej.

Z analizy bibliografii wynika, że Autor bazował na wydaniu dzieł Rozanowa w języku rosyjskim (*Sobranije soczinienij w 30 tomach*), które pod redakcją A.N. Nikoljukina ukazywało się w Rosji (Moskwa – Sankt Peterburg) w latach 1994-2010 oraz z 13 przekładów niektórych jego dzieł na język polski. Z teologicznego punktu widzenia podział *Bibliografii* na *Bibliografię podmiotową*, *Bibliografię przedmiotową* oraz *Literaturę pomocniczą* nie jest typowy. Z metodologicznego punktu widzenia bardziej wskazany byłby podział na *Źródła*, *Opracowania* i *Literaturę przedmiotu/Literaturę pomocniczą*. Pozytywnie należy ocenić *Indeks* imienny.

W podsumowaniu recenzent chciałby podkreślić, iż Autor podjął się trudnego zadania, wymagającego zarówno gruntownej znajomości problematyki biblijno-teologiczno-filozoficznej, jak i dobrej znajomości języka rosyjskiego. Obszerna twórczość piśmiennicza Wasilija Rozanowa jest trudna do jednoznacznej oceny i wymaga uwzględnienia różnego

rodzaju uwarunkowań społeczno-kulturowo-historycznych. Przeanalizowana w rozprawie problematyka jest interesująca nie tylko w odniesieniu do przeszłości, ale wiele z jej wątków pozostaje ciągle aktualnych w złożonych i ciągle trudnych relacjach chrześcijańsko-żydowskich i żydowsko-chrześcijańskich. Zdaniem recenzenta opublikowanie rozprawy (po dokonaniu niezbędnych poprawek redakcyjnych) może przyczynić się do popularyzacji myśli Rozanowa w naszym kraju oraz zainspirować do podejmowania dalszych badań naukowych nad jego dorobkiem.

Wniosek końcowy

Krytyczny przegląd recenzowanej rozprawy pozwala stwierdzić, iż pomimo wskazanych powyżej jej mankamentów (zwłaszcza wskazanych w ocenie formalnej), stanowi ona dojrzałą pracę badawczą, ujawniającą sprawność metodologiczną i znaczne wartości merytoryczne. Autor rozprawy rzetelnie wykonał trudne dzieło, co wymagało od niego wiedzy biblijnej, teologicznej, filozoficznej, kulturowej i historycznej. Mając na uwadze wymienione wyżej walory należy stwierdzić, że dzieło mgr. lic. Adama Trochimowicza OFM Cap. spełnia wymogi stawiane tego rodzaju pracom naukowym, zgodnie z przepisami artykułu 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (tj. Dz.U. z 2017 r. poz. 1523). Z tego też względu stawiam wniosek o kontynuowanie przewodu doktorskiego mgr. lic. Adama Trochimowicza OFM Cap., czyli dopuszczenie go do dalszych etapów postępowania o nadanie stopnia doktora.

Kierownik Katedry
Teologii Prawosławnej
prof. dr hab. Krzysztof Leśniewski